

יחיד, משפחה וקהילה: חקר מקרה להישרדות בגטו מורפה (Murafa)

בטרנסניסטריה*

שרה רוזן

מבוא

הדיון בעניין של גירוש יהודי בסרביה ובוקובינה לטרנסניסטריה מציב את המקור לסוגיה ולשאלה המרכזית בהקשר של ההתמודדות היום-יומית של היהודים המגורשים ולהישרדותם בגטאות שונים בטרנסניסטריה בשנים 1941-1944. מאמר זה חוקר את המקרה של גטו מורפה ועוסק בסוגיות של חיי היום יום בו, מבחין בין קבוצות המגורשים שהגיעו לגטו זה ממקומות שונים ברומניה, ביהודים המקומיים שחיו בגטו מלכתחילה ובהישרדותם.

קבוצות המגורשים שהגיעו מאזורים שונים יצרו בגטו מרקם של אוכלוסיה מעורבת ושונה זו מזו. גטו מורפה מציג דגם דמוגרפי, השונה מזה שבמחוזות אחרים בטרנסניסטריה. אף כי גם בגטאות אחרים בטרנסניסטריה האוכלוסיה היתה מעורבת, אולם בשונה מגטאות מהם, במורפה התרכזה קבוצה דומיננטית של מגורשים מבוקובינה הדרומית, בעלי אמצעים ושהיו רוב בולט בגטו. מתוך כך קבוצה זו ניהלה וקבעה את חוקי ההתנהלות ואת מדיניות הפנים בתוך הגטו¹. מן הנאמר לעיל, מצטייר כי בגטו מורפה נוצר מארג חברתי המורכב ממגורשים מבסרביה, מבוקובינה הצפונית, מבוקובינה הדרומית ויהודים אוקראינים מקומיים. אוכלוסיות אלו באו אל הגטו מרקע פוליטי ותרבותי שונה, ובתוכן ניכר פער כלכלי. שוני נוסף בין הקבוצות נובע מהבדלים בתנאי גירוש, במועדי הגירוש ופערים תרבותיים ומנטאליים שהיו נעוצים באורח חייהם טרם הגירוש. ככל שלומדים את קורותיו של הגטו והתנהלותו מצטייר הקיטוב שבין אוכלוסיות אלה. אחת השאלות שתעמוד במרכז דיוננו תתייחס לסיבת היווצרות הקיטוב בין האוכלוסיות השונות, מדוע נמשך קיטוב זה לאורך זמן תבחן את השפעתו של הפער שנוצר בין אוכלוסיות אלה על אורח החיים בגטו, ועל יכולת יושביו להחזיק מעמד ולשרוד בתנאי החיים הקשים בו. בהקשר לעניין זה יעסוק המאמר בחלקה של הנהגת הגטו (שהייתה מקרב מגורשי בוקובינה הדרומית שהייתה מראשית קיומו

* תודה מיוחדת לפרופ' דליה עופר שהנחתה וליוותה את המחקר מתחילתו, האירה והעירה בתבונתה ותרמה מניסיונה וידיעותיה כדי להגיע לממצאים ולתובנות אשר אליהן הגעתי.

¹ מגורשים מסוצ'אבה, קימפולונג, רדאוף, גורה הומורה

ועד לשחרור) ובדרכי ניהולו של הגטו בגורמים בעלי משקל להישרדותה של האוכלוסייה היהודית בכללותה.

המקורות למאמר הם תיעוד הארכיוני בן הזמן המצוי בארכיון יד ושם, וכן יומנים בני הזמן ונערכו לאחר המלחמה, ספרי זיכרונות של ניצולים, וספרי יזכור של קהילות בוקובינה ובסרביה. כמו כן נעשה שימוש נרחב בעדויות בעל פה שנגבו ונאספו בארכיון יד ושם. לצורך המחקר ערכתי ראיונות נוספים (אישיים וקבוצתיים) שמורים גם כן בארכיון יד ושם. ערכם של היומנים והעדויות הללו בכך שהם מעבירים את תחושותיהם וחוויותיהם של הניצולים בתקופת הגירוש ושהייתם בגטו וכמו כן בכך שהם שופכים אור על האירועים שהתרחשו בסביבתם.

גירוש היהודים לטרנסניסטריה ומדיניות הגטואיזציה

טרנסניסטריה, משתרעת על שטח של כ-40,000 קילומטרים רבועים בחלקה הדרומי של אוקראינה, מנהר הדניסטר במערב וועד נהר הבוג במזרח. טרנסניסטריה מעולם לא סופחה לרומניה והחוק הרומני מעולם לא חל עליה, אם כי המשטר הרומני מינה את גיאורגה אלכסיאנו (Gheorghe Alexianu) כמושל מטעמו. האוכלוסייה היהודית באזור מנתה 331,000 נפשות. יותר ממחציתה (200,961 יהודים), חיה באודסה, העיר הגדולה ביותר באזור, שמנתה מעל 600,000 תושבים. האוכלוסייה האוקראינית הלא יהודית התגוררה בכפרים קטנים שיושביהם היו ברובם חקלאים. טרנסניסטריה נכבשה על ידי הצבא הגרמני לראשונה ב-15 ביולי 1941. אחריו נכנסו לתחומה אנשי האיינזצגרופן-D.¹ אנשי איינזצגרופן-D ביחד עם חיילי הארמיה הגרמנית ה-II והארמיות הרומניות השלישית והרביעית, ביצעו את הגל הראשון של ההרג ההמוני של יהודים מקומיים.² מעט לאחר מכן, נערך השלב השני, שנוהל כמבצע משותף עם צבא רומניה (חיילים מהצבא הרומני ארמיה השלישית והרביעית).³ כמו-כן השתתפו כוחות עזר נוספים כגון יחידות של ה-וומי (Vomi),⁴ אשר על שורותיו נימנו בני המיעוט הגרמני שחיו בטרנסניסטריה וב-1941 שולבו ב-ס.ס. לא כל היהודים המקומיים נרצחו בגל ההרג הראשון, משום שהיקף המשימה, גודל השטח והצורך של יחידות האיינזצגרופן-D להתקדם עם הצבא הגרמני, מנעו מהם את השלמת המשימה.⁵ עם זאת, עד סוף 1941 נותרו בטרנסניסטריה פחות מ-20,000 יהודים מקומיים.⁶

בתחילת המלחמה ברומניה, בקיץ של 1941, האזורים של בסרביה ושל צפון בוקובינה, שסופחו על ידי ברית המועצות ביוני 1940, נכבשו מחדש בידי הז'נדרמריה הרומנית והצבא הגרמני. הכיבוש מחדש בידי הז'נדרמריה הרומנית

והצבא לווה במעשי טבח המוניים ביהודים באזורים אלה,⁷ שבמהלכם נרצחו בברוטאליות רבה כ- 150,000 - 160,000 יהודים בתוך חודשיים (יולי-אוגוסט 1941). שרידי הקהילות היהודיות גורשו לטרנסניסטריה.⁸ עוד 150,000 יהודים משני אזורים אלה גורשו לטרנסניסטריה בסתיו 1941 על פי פקודתו של יון אנטונסקו (Ion Antonescu), אז שליט וראש ממשלת רומניה. בשלהי סתיו 1941 גורשו היהודים מדרום בוקובינה שמעולם לא היו תחת שלטון סובייטי. אף הם גורשו לטרנסניסטריה בהתאם למדיניותו של אנטונסקו לטהר לפחות חלק מרומניה מאוכלוסייה יהודית.⁹

עד סוף 1941 גורשו בסך הכול 188,712 יהודים: 96,867 - מבסרביה; 82,478 - מבוקובינה; 9,367 - מדורוהוי וערים שכנות.¹⁰ בחודשי האביב והקיץ של 1942 גורשו עוד 4,290 יהודים מבסרביה ו-231 מבוקובינה.¹¹ אך על פי המיפקד של ספטמבר 1943, כשנתיים לאחר הגעת המגורשים מבסרביה לטרנסניסטריה, שרדו מהם רק 15,000. משמע - כ-85 אחוזים ממספר המגורשים שהגיעו בשלב הראשון - מתו. יחס השורדים מקרב יהודי בסרביה בטרנסניסטריה היה נמוך בהשוואה ליהודים מדרום בוקובינה. פער זה נבע מההבדל בתנאי הגירוש וכן מההבדל בתנאים שבהם החלו המגורשים את חייהם בטרנסניסטריה.

כאמור, לכל אחת מן הקבוצות שגורשו היו מאפיינים ייחודיים. בתקופת השלטון הסובייטי בבסרביה (1940-1941), נהרס חלק ניכר מן המסגרת הקהילתית ורבים ממנהיגי גורשו לסיביר.¹² היהודים בחבלים אלה סבלו גם קשיים כלכליים. עסקיהם וכן מפעלים קטנים שהיו בבעלותם, הופקעו מידיהם והולאמו. כתוצאה מכך נכחדה הבורגנות היהודית וכמוה גם מעמד הביניים של בסרביה.¹³

אשר לבוקובינה: לפני מלחמת העולם הראשונה היה אזור זה חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית. יהודי האזור הטמיעו בתוכם את התרבות הגרמנית ואת השפה הגרמנית.¹⁴ בין שתי מלחמות העולם עבר האזור לשליטת רומניה ומאמץ רב הושקע ב"רומניזציה" שלו. לכן, סיפוח צפון בוקובינה לברית המועצות ביוני 1940, ובכלל זה גם העיר המרכזית צ'רנוביץ, היה אף הוא אירוע טראומטי ליהודים. בדומה לקהילות בסרביה, סבלו גם יהודי בוקובינה הצפונית מאותם הקשיים תחת השלטון הסובייטי, שהשפיעו על הכלכלה ועל המבנה החברתי של קהילתם. כמו יהודי בסרביה, איבדו גם הם חלק ניכר מהנהגתם.¹⁵ בשל הרצח ההמוני של יהודי בסרביה וצפון בוקובינה, אלה מהמגורשים ששרדו והגיעו עד למעברי הדנייסטר, היו למעשה רק שרידים מן המשפחות המקוריות אשר נכסיהם וחפציהם נשדדו. כתוצאה מכך, נותר חלק גדול מהם בחוסר כל.¹⁶ זאת ועוד. גירושם של רבים מיהודי בסרביה אל החלקים המזרחיים והדרומיים של טרנסניסטריה בשיירות,

העלה את שיעור התמותה וההרג בקרבם והוא היה גבוה בהרבה ביחס לשיעורו באזורי גירוש אחרים בטרנסניסטריה.¹⁷

בניגוד לבסרביה וצפון בוקובינה, דרום בוקובינה מעולם לא סופחה לברית המועצות ואנשיה לא חוו רצח המוני או הפקעת נכסים גורפת. כתוצאה מכך, מצבם הכלכלי של יהודי קהילות אלו לא השתנה.¹⁸ התחלת חייהם בטרנסניסטריה הייתה "נוחה" יחסית בזכות העובדה כי מבנה הקהילות נשמר, ומנהיגיהן הצליחו להקל על המגורשים להתמודד עם התנאים הקשים. הם הגיעו אל מעברי נהר הדנייסטר ברכבות (אם כי בקרונות בקר) ולא בצעידה.¹⁹ עם זאת, חוויית הטראומה של גירוש מהבית לא פסחה גם עליהם. הם השאירו מאחור רכוש שנצבר במשך שנים, פרופסיות נחשבות ומעמד מקצועי, עסקים וחיים שלמים שנבנו במהלך דורות במקומות מוצאם ברומניה. כמו מגורשי בסרביה ובוקובינה הדרומית, גם הם נשדדו במעבר הדנייסטר.

העיירה מורפה (Murafa): המרחב הגיאוגרפי

מורפה (Murafa) - עיירה וכפר במחוז מוגילב (Mogilev) בנפת שרגורוד (Shargorod).²⁰ מבחינה אדמיניסטרטיבית, השתייכה מורפה למחוז מוגילב, אולם כיוון שהז'נדרמריה הראשית הייתה ממוקמת בגטו שרגורוד, גם גטו מורפה היה כפוף אליו.²¹ כמו כן היה הגטו כפוף לנציג השלטון האזרחי הרומני שם, יוסף דינדלגאן (Jofif Dindelegan),²² שהיה הממונה על נפת שרגורוד.²³

השלטון הצבאי של העיירה היה בידי יחידה של ז'נדרמים. בראש העיירה עמד גם "סטרוסטה" - ראש עיירה אוקראיני (שמו ניקיטה (Nikita) ובמקום הייתה תחנת מיליציה

אף כי גטו מורפה לא היה גטו סגור, אולם על יושביו, היהודים, חל איסור יציאה אל מחוץ לגבולותיו. מי שנתפס מחוץ לתחומי הגטו, הסתכן במלקות, במאסר ולעיתים קרובות אף במוות בירייה.²⁴

בסמוך לנחל שזרם ליד העיירה היו שלושה אגמים טבעיים קטנים: ליד **אגם מספר 1** נכרו בורות ספיגה ששימשו לעשיית צרכים של המקומיים, שכן רק לבתים בודדים היו בורות ספיגה בחצר ביתם.²⁵ לשפת הגדה של **אגם מספר 2**, נהגו התושבים המקומיים לכבס את בגדיהם, ואילו לאורכו של **אגם מספר 3**, נהגו היהודים לטייל ולהתרחץ במימיו.

למעשה, הייתה העיירה מורפה מחולקת לשני חלקים: מורפה הישנה - שבה התרכזו וחיו היהודים המקומיים, ומורפה החדשה – שהייתה בקצה הצפוני של היישוב וגרו בה אוקראינים נוצרים רבים אולם גם מספר משפחות יהודים.²⁶ עדויות המגורשים שהגיעו למורפה מתארים את החיים במקום כ"פרימיטיביים" וקשים מנשוא. דלות, מחסור במצרכים בסיסיים ובחפצים חיוניים לשימוש יום-יומי, היעדר תנאי תברואה והיגיינה ירודים בבתים ובעיירה בכלל. ומתוך כך, גם הרגלי הניקיון של היהודים.²⁷ למעשה, זו הייתה נקודת המוצא של מגורשי בוקובינה, כאשר הגיעו למורפה, ונפגשו עם התושבים ועם המרחב הפיסי של העיירה.

אוקטובר 1941 וועד לקיץ 1942 – הגעתם של המגורשים למורפה

ראשוני המגורשים שהגיעו למורפה היו שרידי שיירה (קונבוי)²⁸ של יהודים ממקומות שונים בבסרביה. מגורשים אלה מתארים בעדויותיהם את הטבח ההמוני שערכו חיילי הצבא הגרמני, הצבא הרומני והז'נדרמריה בבני עיירתם בחודש יולי 1941, ואת תלאותיהם בהמשך בדרכי הנדודים עד הגיעם למורפה. הם הגיעו למורפה כאשר בקושי בגד לגופם, מוכי רעב, קור ובמצב פיסי ונפשי ירוד.²⁹ למורפה הגיעו גם שרידי שיירות ממקומות אחרים.³⁰

מסוף חודש אוקטובר 1941 ועד ינואר 1942 - כשבועיים לאחר שגורשו מבתיהם - הגיע גל המגורשים השני שמנה כ- 150 משפחות. היו אלה יהודים שגורשו מבתיהם בבוקובינה הדרומית, בעיקר מן העיירות סוצ'אבה, קימפולונג, גורה הומורה, רדאוץ ועוד.³¹

מנתוני הז'נדרמריה עולה, כי בספטמבר 1943 חיו במורפה 800 יהודים מקומיים ו- 2605 מגורשים. בהם: 2179 מבוקובינה ו- 426 מבסרביה. ובאחוזים: 74% מבוקובינה ו 26% מבסרביה.

מנתונים סטטיסטיים אחרים של וועדת העזרה מבוקרשט עולה, כי ממרץ 1943 נמצאו במורפה 800 יהודים מקומיים ו- 3,700 יהודים מגורשים. סה"כ 4,500 יהודים. על פי נתונים אלה היוו המגורשים 82% מכלל האוכלוסייה היהודית במורפה.³² עוד עולה מהם, כי **תוך פרק זמן קצר ביותר, היוו המגורשים את הרוב הגדול של התושבים היהודים במורפה ואילו המקומיים היו למיעוט בעיירתם וכי מעתה היוו מגורשי בוקובינה הדרומית את רובו הגדול של הציבור במורפה.** ההבדל בין מספר המגורשים למספר המקומיים וההבדלים במספרי המגורשים על פי

המקומות מהם גורשו, היווה את הסיבה העיקרית, כפי שיידון בהמשך, לפער שנוצר בין הקבוצות השונות.

בשונה מיהודי בסרביה, אשר גורשו מבתיהם כבר בקיץ 1941, היו מגורשי בוקובינה הדרומית שהגיעו למורפה, במצב יחסי טוב. הם עדיין לא סבלו מן המלחמה באופן ישיר. אחדים מהם, שהיו במגע יום יומי עם השלטונות הרומניים, ידעו על דבר הגירוש הצפוי והיה להם זמן מה להתכונן לכך. מגורשים אלה יכלו לקחת עמם לדרך כסף, מזון, בגדים וחפצי ערך. גם אלה מהם שדבר הגירוש נודע להם אך מספר שעות לפני כן, הצליחו להתארגן לקראתו בצורה כזו או אחרת. הם יצאו למסע כפוי זה עם משפחותיהם, קהילותיהם וראשי קהילותיהם ברכבות, עד לתחנת המעבר באטאקי.

הגירושים מן היישובים בבוקובינה הדרומית התקיימו במשך כשלושה ימים רצופים (מסוצ'אבה, או מרדאוץ). היהודים שגורשו בימים השני והשלישי, למדו מניסיון אלה שגורשו ימים ספורים קודם לכן כיצד להתנהל במעברים על הדנייסטר בכל הנוגע למסירת חפצים, או המרת הכסף הרומני למרק הגרמני RKKK.³³ הם למדו שהרומנים החרימו את חפצי הערך: כסף ותעודות רשמיות שונות כגון תעודות המעידות על פרופסיה או מומחיות במקצוע מסוים, תעודות זהות, תעודות לידה, תעודות בוגר ממוסדות השכלה וכיוצא באלה. בכך מחקו הרומנים למעשה את זהותם ואת כל הישגיהם של המגורשים בעבר.³⁴

ביום הראשון לגירוש צייתו רבים מהמגורשים להוראות הז'נדרמים (מפחד) ומסרו כמעט את כל מה שהיה ברשותם. הבאים אחריהם ששמעו על שערן הנמוך של המטבע ה-RKKK בעברו השני של הדנייסטר, שמו את נפשם בכפם והסתירו חלק ניכר מכספם, תכשיטים וחפצי ערך רבים. לימים, סייעה בידם החלטה זו לשרוד בהמשך הדרך הקשה שעוד נכונה להם.³⁵

עוד באטאקי, החלה ההתארגנות של קבוצת מגורשים מבוקובינה הדרומית (סוצ'אבה וקימפולונג) בהם מספר אנשים שהיו עסקני ציבור מוכרים בעיירות מוצאם, בעלי יוזמה, אומץ לב וכושר מנהיגות כמו למשל: נחום בקאל מסוצ'אבה, דניאל פוקס מסוצ'אבה, ברוך שטרנשוס מקימפולונג, ד"ר מנצ'ל דרימר מרדאוץ, מאיר פכטהולץ וד"ר שכטר, שניהם מאיצקני. הם הצליחו לשחד את הז'נדרמים במקום, שאיפשרו לקרובי משפחתם, מקורביהם, או מגורשים אחרים שהיו אנשי עירם, לעבור את הדנייסטר בצורה מסודרת, עם כל חפציהם שהביאו מהבית.³⁶

משהגיעו לעיר מוגילב מעברו השני של הדנייסטר, רוכזו מאות ואלפי המגורשים במבני ציבור הרוסים וזנוחים בתנאי צפיפות נוראיים: באולם הקולנוע, בקזינו, בקסרקטינים צבאיים נטושים על ידי הצבא הרוסי וכדומה.

במקומות ריכוז אלה נודע להם לראשונה על גירוש קבוצות נוספות של יהודים בנות 100 - 200 איש, ליעדים בלתי ידועים בתוך טרנסניסטריה. השמועות שעשו להם כנפיים אמרו, שהיהודים המובלים בתנאים קשים אינם שורדים את תלאות הדרך. המסקנה הייתה שיש לעשות הכול כדי להימנע מצרוף לשיירות אלה (קונבוי בלשון המגורשים). כך נולדה התכנית למצוא מקום שניתן יהיה "להיאחז בקרקע" ולהשתקע בו, גם אם תנאי החיים בו יהיו קשים.³⁷ במסגרת שמועות אלו נודע, כי שלא כמו עיירות אחרות במחוז מוגילב העיירה מורפה עדיין פנויה ממגורשים, ועל כן כדאי להתיישב במקום. פעילים אלה שצוינו לעיל,³⁸ יצרו קשר עם השלטונות הרומניים, כמו גם עם קצינים ששהו במפקדה הגרמנית במקום. באמצעות שוחד ושלמונים, הצליחו לשכור משאיות גרמניות עם נהג גרמני ומלווה, שיובילו את קבוצות המגורשים למורפה.³⁹ בכיכר שבמרכז העיר, לשם הגיעו המשאיות, חיכו כבר יהודים מקומיים שהציעו למגורשים קורת גג בביתם תמורת שכר דירה. אמנם הם שוכנו בתנאי צפיפות גדולים, אולם בנסיבות ההן, חדר למשפחה שלמה נחשב לדירת מותרות. לרוב המגורשים לא שיחק המזל והם חלקו חדר עם מספר משפחות. מעדויות המגורשים עולה, שזכו לקבלת פנים חמימה ומסבירת פנים מצד היהודים המקומיים.⁴⁰

תהליך זה נמשך עד לראשית חודש דצמבר 1941.⁴¹ במהלך תקופה זו הצליחו פעילי בוקובינה הדרומית להעביר כ- 150 משפחות, מראשוני המגורשים, בני עיירותיהם (סוצ'אבה, קימפולונג, רדאוץ וגורה הומורה), שהגיעו למוגילב בסוף חודש אוקטובר, ראשית חודש נובמבר.⁴² רבים מקבוצה זו היו בעלי אמצעים ולימים, גם שותפים לקביעת המדיניות וקבלת ההחלטות בגטו.

עם בואם של המגורשים מדרום בוקובינה למורפה נוצר מפגש בין שלוש אוכלוסיות השונות זו מזו: היהודים המקומיים, מגורשי בסרביה ומגורשי בוקובינה הדרומית. השוני ביניהם נבע מהבדלים במורשת ההיסטורית, בניסיון העבר הקרוב שלהם, בתרבותם ובמנטאליות שלהם כמו גם במעמדם הכלכלי. שוני זה יצר מרקם קהילתי חדש ומיוחד בגטו אשר ביטויו הבולט היה, וכפי שאראה בהמשך, קיטוב בין חלקי הקבוצות השונות.

תקופה הראשונה לשהייתם של המגורשים במורפה, מסתיו 1941 וועד לאביב-קיץ 1942:

המאפיין הבולט של תקופה זו היה ההלם הראשוני של המגורשים לאחר הגעתם, למציאות החיים בגטו. בהתמודדות עם התנאים הקשים שהיו זרים להם: המגורים בצפיפות בלתי אנושית, הרעב והקור המצמית ללא אמצעי חימום. היעדר תנאי תברואה והיגיינה גרמו להתפרצות מגיפת טיפוס שהשתוללה והמיתה מגורשים רבים במקום. בתקופה זו החלה גם ההתארגנות הציבורית וגם הפרטית למציאת פתרונות להשגת מזון ובניסיונות להיטיב את התנאים שבמקום.

התארגנות המגורשים והוועדים בגטו מורפה

ב- 11.11.1941, זמן קצר לאחר הגעתם של המגורשים למורפה, הוציאו הרומנים את צו 23 לפיו על היהודים למנות מתוכם וועד ובראשו נציג שייצג את היהודים שבגטו בפני השלטונות.⁴³ בד בבד עם הוצאתו של צו זה ולנוכח התנאים הקשים והמצוקות הקיומיות שנוצרו במורפה,⁴⁴ הוחלט, ביוזמת קבוצה מקרב מגורשי בוקובינה הדרומית, לבחור בוועד שינסה לתת מענה למצוקות ולסבל הרב של המגורשים במקום.⁴⁵

על אופן הקמתו של הוועד היהודי הראשון במורפה בראשותו של נחום בקל מסוציאבה, מספר בנו דוד (ויקו) בקל:

”כעבור זמן קצר לאחר הגעתנו, בחדר הקטן בו גרנו בגטו, התאספה קבוצה של עסקנים שהיו ידועים בעסקנותם עוד בעיירות מוצאם בבוקובינה הדרומית: דרימרדאוץ, זנד מגורה הומורה, שטרנשוס מקיפמו לונג, פכטהולץ מאיצקני, שכטר מאיצקני ועוד. כך באופן ספונטני התארגן הוועד הראשון ואבי נבחר לעמוד בראשו.”⁴⁶

מעדות זו עולה כי בגטו מורפה לא התקיימו בחירות פורמאליות לוועד. הוא קם באילוצי המצב והנסיבות. הפעילים שהיו בעלי היוזמה, בחרו את עצמם והתנדבו לתת מענה לצרכי כלל הציבור שבגטו. הם אלה שלקחו חלק פעיל בקבלת ההחלטות ובעיצוב מדיניות הפנים של הגטו. המגורשים, מבחינתם, קיבלו את ”הבחירה” ללא תרעומת או הסתייגות. קרוב לוודאי שהסיבה לכך הייתה, שהוועד קם כבר בתקופה הראשונה להגיעם של המגורשים לגטו, תקופה שכאמור התאפיינה בהלם ראשוני של האנשים מן הגירוש. בתקופה זו המגורשים היו מבוהלים, מיואשים,

עסוקים בחיפוש קורת גג או פינה לגור בה, ובמציאת מזון להם ולבני משפחותיהם. לכן וועד התקבל על ידי אנשי הגטו כעובדה, בחוסר אונים ובאדישות כמעט מוחלטת.⁴⁷

ואמנם, "אליה וקוץ בה": מצד אחד, תאם צעד זה את הצורך בהתארגנות ואת הצורך בוועד רשמי שיוכל לארגן את חיי 'הקהילה' החדשה שנוצרה בגטו. הוועד מילא תפקיד חשוב, בגלל חוסר העניין של השלטונות הרומניים בארגון הפנימי של הגטו ובחיייהם של היהודים וגם בגלל העדר כל יוזמה מצידם להתערב בהם (בשונה מכפי שנהגו השלטונות הגרמניים שהוציאו צווים מיוחדים לצורך זה).⁴⁸ מאידך, מסתבר כי לוועד זה היו יכולות מוגבלות ביותר בשיפור תנאי החיים של המגורשים, ובכל הקשור בקביעת גורלה של 'הקהילה' שנוצרה. בפועל, אליבא ד'תפקיד הוועד היה להוות צינור קשר עם השלטונות הרומניים בכל הנוגע למכסות של עובדים יהודיים לעבודת הכפייה, כפי שדרשו הם והשלטונות הגרמניים.

יתרה מזו, בשל איסור יציאה אל מחוץ לתחומי הגטו, או כניסה אליו, נהפך הגטו למלכודת ולמכלאת מוות. בידוד זה מנע כל אפשרות להעביר אל הגטו מזון, תרופות, או ליצירת איזה שהוא קשר עם העולם שמחוצה לו. לקשיים ומצוקות אלה יש להוסיף גם את מבנה הקהילה החדשה שנוצרה במורפה, דפוסי התנהלותה, והשינוי בחיי יושביו, שהיו אחרים ושונים מאלה שידעו בקהילותיהם הקודמות. לכן, מן ההיבט של היהודים, בחירתו של הוועד היווה גורם חשוב בעיצוב גורל ה'קהילה' כולה ולא פחות, של גורל הפרט. אמנם, הוועד הנבחר קם בהסכמת הפרטור המחוזי, אולם חשוב לציין כי הוא קם במידה רבה גם כתוצאה של הנסיבות ושל המצב.

מבין פעולותיו הראשונות של הוועד⁴⁹ יצוינו הקמת המשטרה היהודית וכן מוסדות סעד כמו: מטבח ציבורי שסיפק ארוחה יומית ל – 1,400 נצרכים,⁵⁰ בית חולים ובו 25 מיטות, מתקן לחיטוי מפני מכת הכינים שהייתה גורם להפצת מחלת הטיפוס, בית מרקחות, ובסוף שנת 1943, בית יתומים מאולתר בניהולה של גבי קרמר.⁵¹ בשל הרעב הכבד ששרר בגטו, קבע הוועד הנבחר את הטיפול בבעיית הרעב כאחד מיעדיו העיקריים. באמצע 1942 הטיל הוועד מסים על מגורשים שנחשבו "לאמידים" (במושגים של החיים בגטו) לשם בניית מטבח ציבורי שיספק קערת מרק אחת ליום למשפחות עניות. בשלב יותר מאוחר הגיעו כספים גם מהמרכז היהודי בבוקרשט, שנועדו אף הם למטרה זו. ברוך שטרנשוס מקמפולונג היה מופקד על גיוס כספים ומשאבים לטובת המטבח הציבורי (שהגיעו דרך מוגילב ושרגורוד)⁵².

בעיה חמורה אחרת שדרשה התמודדות הייתה מגפת הטיפוס שפרצה בחורף 1941-1942. לשם כך נקט הוועד במספר אמצעים הקשורים בטיפול מצב התשתיות והתברואה במקום, בהסברה, חיטוי האוכלוסייה ובהרחבת בית החולים וחדרי בידוד בו: שניים מחברי הוועד התנדבו לטפל בבעיה זו: ד"ר וידנפלד, רופא במקצועו, וד"ר ליינבורד שהיה עורך דין, שניהם מסוצ'בה. הם ערכו פגישות הסברתיות שבהן הדגישו את חשיבות השמירה על הניקיון וההיגיינה כצעדי מנע.⁵³ מעבר לכך, מונו פקחי סניטציה שסיירו ברחובות ומנעו מאנשים לעשות את צרכיהם ברחוב. כאמור, לצד הנהר שזרם בסמוך לעיירה היו שלושה אגמים טבעיים קטנים, ובהם נהגו המקומיים להתרחץ ולכבס את בגדיהם. ליד האגם נחפרו בורות ספיגה בשביל הביוב המקומי, משום שרק לבתים מעטים היו בורות ספיגה בחצרותיהם.⁵⁴ לאחר חפירת המחראות, דאג הוועד לעודד את האנשים לעשות בהם שימוש. המחראות החדשות שנחפרו כוסו באופן קבוע בסיד, וכך נשמר ניקיונם של בארות המים, שהיו מקור לזיהום ולטיפוס. בנוסף, נבנתה יחידת חיטוי כדי להילחם בכינים שהעבירו את מחלת הטיפוס, ו-25 מיטות נוספו לבית החולים הקיים. בעלי האמצעים, בעיקר מקרב המגורשים מדרום בוקובינה, רכשו לעצמם נפט והשתמשו בו מדי יום על מנת לחטא את עצמם. בנוסף הם התרחצו על בסיס יומיומי, גם כשבחוץ שרר קור קיצוני.⁵⁵

כאמור, על פי צו 23, נדרשו הוועדים לספק מכסות של פועלים יהודיים לעבודות כפייה בשירות הרשויות הרומניות והגרמניות. לפני בחירת הוועד היהודי במורפה, ומיד עם הגיעם של המגורשים בנובמבר 1941, בוצע גיוס העובדים היהודים בכפייה על ידי המיליציה האוקראינית המקומית. צבי ויינברג מתאר בזיכרונותיו (ובדומה לתיאורים שנמסרו על ידי אחרים), כיצד נחטפו הוא ויהודים רבים מבתיהם באישון לילה, באכזריות ובאלימות קשה, ונלקחו לעבוד בפינוי שלג שנערם עד לגובה של שני מטרים, בקור של יותר מ-30 מעלות מתחת לאפס. מלבד אספקת פועלים לעבודות כמו פינוי שלג, היה על הוועד לספק מכסות פועלים לעבודות כפייה באתרים שונים שהיו מרוחקים מאוד מגטו מורפה. הרשימות והמכסות לעבודות הכפייה התקבלו ממפקדת הז'נדרמריה בגטו מוגילב.⁵⁶

במקביל הוקמה המשטרה היהודית. כדי למנוע חטיפה שרירותית של יהודים לעבודות כפייה, ללוות את אלה שיצאו לעבודות ולפקח עליהם.⁵⁷ הפיקוח על המגורשים שהועסקו בעבודות כפייה עורר תרעומת רבה כלפי המשטרה. הוועד והמשטרה היהודית ניצבו בפני דילמה כפולה: מצד אחד היה עליהם לעמוד בדרישותיהם של הרומנים ולספק את המיכסות שהטילו עליהם ומהצד האחר היה עליהם להתמודד עם ניסיונותיהם התכופים של המגורשים להתחמק מן העבודות.

על השוטרים היה גם להשליט סדר בימי מסחר, כאשר לא אחת נפלו המוכרים קורבן לשוד ולמחלוקות.

יחידת המשטרה היהודית פעלה בתיאום עם הז'נדרמריה המקומית. בעלי ממון הצליחו לשחד פקידים בז'נדרמריה הרומנית ולפטור את עצמם מעבודה, או להשיג עבודה נוחה יחסית.⁵⁸ אך רק למעטים הייתה יכולת כלכלית להציע שוחד, ועל בעלי יכולת זו נמנו על פי רוב המגורשים מדרום בוקובינה.

קשרים ומערכות יחסים עם חברי הוועד או עם מקורבים להם, עזרו גם בהשגת עבודה נוחה יותר ופחות מפרכת, כגון עבודה בשירותי הרווחה ועבודות מנהלה. במסגרת עדות קבוצתית של ניצולים מגטו מורפה, מעיד יוסלה כרמין כי "קירבה לפקידי ממשל הייתה לעזר רב, מי שהחזיק בקשרים מעין אלה השיג סיוע כמו למשל מנות מזון נוספות, על בסיס ידידות אישית".⁵⁹ דוגמא נוספת עולה מן העדות של גיל קרמר, מגורש מצ'רנוביץ, שאביו היה רופא בגטו. קרמר מייחס את הצלחתה של אמו שהתאלמנה להשיג עבודה עם ילדים יתומים לאחר מות אביו מטיפוס, בזכות קשריה עם ד"ר שכטר שניהל את הגטו באמצע 1943.⁶⁰ לעומתו, יוסף וסרמן מציין בעדות קבוצתית כי לאביו לא היו הקשרים המתאימים, ולכן לא הצליח למצוא עבודה כרוקח בבית המרקחת שהוקם בגטו. לטענתו של וסרמן: "אבי לא מת מרעב, הוא מת מקיפוח".⁶¹

אך לא לכולם שיחק המזל באופן שווה. רבים מהיהודים העניים, בעיקר ממגורשי בסרביה וצפון בוקובינה, לא יכלו לשלם לז'נדרמים, או שלא היו בעלי קשרים מתאימים, ולכן הם היו אלה שנשלחו לאתרי העבודה המרוחקים מגטו מורפה. לא זו בלבד שתנאי העבודה שם היו קשים, אלא שעל העובדים היה להתגורר קרוב למקום העבודה בתנאים קשים ביותר. יתר על כן, משמעותו של גירוש מהמחנה לצורך עבודות כפייה היוותה סיכון למקור הפרנסה של המשפחה. העבודה הייתה מייגעת ולעיתים רחוקות קיבלו העובדים תשלום ולו דל, כגמול לעמלם. הגמול היחידי היה לרוב חתיכת לחם, או קערת מרק. לרוב נגזל מהם גם הגמול שהובטח להם. אלה היו רוב המגורשים והם נותרו ללא יכולת קיום והישרדות. למעשה, רוב העובדים באתרים שהיו תחת פיקוח גרמני נרצחו, לרוב מיד עם השלמת עבודתם, ולא חזרו מעולם למורפה.⁶²

נשים וילדים נלקחו לעבודה גם בשדות הטבק. על פי עדויות "התנדבו" לעבודה זו ילדים רבים. הם עשו זאת לא רק כי עבודה זו זיכתה אותם בקערת מרק, אלא גם משום שיכלו לאסוף את עלי הטבק שנותרו על הקרקע, לייבשם ולמכור אותם בשוק לאוקראינים.⁶³ לא מן הנמנע כי גם סוגיית עבודות הכפייה

היותה את אחד הפרמטרים להתהוות הפער הכלכלי בגטו ולטינה בין העשירים לעניים.⁶⁴

מנקודת מבטו של הפרט, סיכוייו של הפרט לשרוד הושפעו במידה רבה מקשריו ומקרבתו אל קבוצת האליטה מדרום בוקובינה ששלטה בגטו, ניהלה את ענייניו ובכוחה היה לספק מזון, תרופות ומקומות עבודה נוחים.⁶⁵ הפער בין הקבוצות השונות היה רחב ביותר, ולכן חשוב לציין כי בשלב זה, דהיינו מרגע שהגיעו למורפה נובמבר 1941 ועד לאביב-קיץ 1942, לא היה ציבור המגורשים שהגיעו ונאספו בגטו מורפה בגדר קהילה.⁶⁶ כך היה משום שבתקופה זו רוב היהודים היו שרויים עדיין בהלם הפרטי מגירושם, מאובדן יקיריהם, ומהמקום אליו הגיעו, שהיה זר ושונה בתנאיו ובתרבותו מן המקומות אליהם הורגלו בעבר. כתוצאה מכך נדרשו לעשות מאמצים כבירים כדי להתאים את עצמם לתנאי קיצון חדשים אלה, שהגדילו את סיכוייהם לשרוד ולהחזיק מעמד. לכן ניתן לומר כי בשלב זה היהודים בגטו מורפה חיו זה לצד זה, אך עדיין לא זה עם זה.⁶⁷

התבססות והסתגלות - פערים בין קבוצות המגורשים

את התקופה המתחילה בקיץ 1942 ומסתיימת בסתיו 1943 יש להגדיר כתקופת התבססות והסתגלות. יחד עם זאת, תהליכי התבססות והסתגלות של מגורשי בסרביה וצפון בוקובינה, כמו גם של מגורשים אחרים בגטו מורפה,⁶⁸ היה שונה מזה של מגורשי בוקובינה הדרומית.

עד קיץ 1942 איבדו רבים מהמגורשים (ובכללם גם רבים ממגורשי בוקובינה הדרומית) את רוב בגדיהם ואת חפצי הערך והכסף שהביאו מבתיהם, מאחר שהחליפו אותם בתמורה למזון ולחומרי הסקה במהלך החורף הקשה של 1941-1942. רוב יושבי הגטו העניים והחלשים, נספו כבר בחורף הראשון מרעב, מהקור המצמית וממגפת הטיפוס שהתפשטה "כשריפה בשדה קוצים" בקרב המתגוררים במבני הציבור.⁶⁹ את מספר הקורבנות קשה להעריך בשל העדר נתונים. רבים מבין השורדים הצטרפו למעגל המגורשים מוכי העוני בגטו, שהלך וגדל לאחר שאזלו האמצעים הדלים שהיו ברשותם. בנסיבות אלה הפער בין "האמידים" לעניים הלך והתרחב.

המשמעות המעשית של ההבדלים הללו בין בעלי האמצעים לחסרי הכל העניים, הייתה בסיכוייהם לשרוד ובאיכות החיים. מן העדויות עולה כי בשונה מן הקבוצות העניות והחלשות, "היהודים האמידים" (במונחי העת ההיא בגטאות), לא סבלו מרעב ויכלו לרכוש תרופות, נפט או אמצעי חיטוי אחרים, שבעזרתם נלחמו בכינים,

נשאות מחלת הטיפוס, שאכלו בהם בכל פה. היות שלימודים סדירים לא התקיימו, זכו רק הילדים מקרב קבוצת בעלי היכולת לקבל שעורים פרטיים שעבורם שילמו הוריהם במנת מזון, או מעט כסף.⁷⁰

בראיון קבוצתי שנערך לניצולים מגטו מורפה ומעדויות נוספות עולה, כי הילדים נהגו לשחק מחוץ לבתים במשחקים מאולתרים,⁷¹ בני הנוער התגודדו ליד האגם מספר 3. במפגשים אלה התקיימו שיחות. במהלכן טוו חלומות ותכננו עתיד טוב יותר לכשיבוא השחרור.⁷² הבוגרים שבהם מצאו שידוכים, התאהבו, והתקבצו למפגשים חברתיים, בכל פעם בבית אחר. במפגשים הללו נהגו לשיר, לעיתים לרקוד, להשתעשע ולנסות להעביר את הזמן.⁷³ לעומתם, הילדים מקרב הקבוצה הענייה לא יכלו ללמוד או ליהנות מפעילויות פנאי בגטו. הם היו טרודים מדי במאבק ההישרדות היומיומי ונאלצו לסייע בפרנסת המשפחה.⁷⁴ יתרה מכך. נשים רבות מקרב קבוצת מגורשי בוקובינה הדרומית - קבוצת בעלי האמצעים בגטו - יכלו להרשות לעצמן לתפקד כעקרות בית, משום שלא נדרשו לסייע בפרנסת המשפחה.⁷⁵ המשאבים הכלכליים שהיו בידי המגורשים מדרום בוקובינה אפשרו להם להקים מיזמים כלכליים שונים שהיו מקור הכנסה ואיפשרו להם לספק את צרכיהם במזון, חומרי הסקה ותרופות. בעלי היוזמה שבם פתחו מאפיות וקונדיטוריות קטנות; 11 שותפים מדרום בוקובינה פתחו קנטינה;⁷⁶ אחרים ייצרו סבון; רופאי שיניים כמו סטרונה מצ'רנוביץ, פתחו מרפאות שיניים,⁷⁷ ובעלי מלאכה כמו סנדלרים וחייטים⁷⁸ הציעו את שירותיהם לאוקראינים השכנים. מיזמים כלכליים מקומיים וקשר עם רשויות השלטון, סייעו ביצירת קשרים גם עם אזורים אחרים בטרנסניסטריה שבהם חיו המגורשים בעבר, כדוגמת מוגילב, שרגורוד ודז'ורין.⁷⁹

עוד בעיה עימה התמודדו אנשי הקבוצה החלשה והענייה ביותר נבעה מהעובדה שלא היו מקורבים לפרנסי הגטו. מסיבה זו לא יצרו קשרים מתאימים כדי לקבל הטבות או הקלות, במיוחד בכל הקשור לעבודת הכפייה. חשוב לציין כי על קבוצה זו נמנו גם היהודים המקומיים.

עם זאת, היו בהם כאלה שניצלו את יתרונם של מגורשי בסרביה בידיעת השפה האוקראינית, ובעלי התושייה והיוזמה שבהם, הצליחו ליצור קשרים מידיים עם האוכלוסייה היהודית המקומית, כמו גם עם האוכלוסייה האוקראינית. ואף על פי כן, הפער בין הקבוצות השונות היה גדול מאד.

כשנה לאחר שכיהן נחום בקל כראש הוועד הראשון בגטו מורפה, בסוף קיץ 1942, החליט ראש מפקדת הז'נדרמריה במוגילב, מיור גיאורגה בוטורואגה

(Gheorghe Botoroaga) להחליפו. על הנסיבות להדחתו של נחום בקל מתפקידו

⁸⁰

סיפר בנו דוד בקל:

"בזמן ההגליה נבחר אבי נחום בקל ז"ל לראש הקהילה במורפה. הוא סיפק יחד עם חוג מצומצם של חברים מן הועד תעודות זהות בלי תמונות גם לאלה שנמלטו בלילות מהאזור שבשליטת הגרמנים. יהודים אלה נמלטו, ממש מבורות המוות, לצד הרומני, והגיעו למורפה כדי שיוכלו להישאר במקום. אבי ידע שאם ייתפס ישלם בחייו, אבל זו הייתה הדרך היחידה להציל את חייהם של אלה שנמלטו ממחנות המוות. קבוצת יהודים נוספת, שנמלטה מז'מרינקה ביקשה גם כן מקלט במורפה. הם סיפרו לנו על מעשי הגרמנים; על מעשי הזוועה; ירי בבורות; התעללות ועוד. בהתחלה לא האמנו להם, אולם ככל שהזמן עבר הבנו שהם דוברי אמת. ואז אבא שלי נתן להם תעודות זהות עליהם חתם בשם נחום בקל. יהודי [אחד] מבין המגורשים מגורה הומורה, הלשין לשלטונות "ולמרבה המזל" המידע הגיע למפקד הז'נדרמריה של מחוז מוגילב, שבזמנו היה מפקד הז'נדרמריה של סוצ'אבה, בשם בוטורואגה, בזכות היכרותו הקודמת עם אבי הוא לא נקט באמצעים שנדרשו, אולם הוענש בהדחה מתפקידו

עדות זו אושרה על ידי עדים אחרים, אולם מן העדויות עולה כי בקרב הציבור היהודי בגטו מורפה היו התנגדויות רבות לוועד והסתיוגויות מהתנהלותו.⁸¹ לתקופה קצרה בלבד, מונה ד"ר דרימר מנצ'ל, מגורש מרדאוץ, לכהן כראש הוועד במורפה.⁸² אולם זמן קצר לאחר מכן, בקיץ 1943, התחלף הוועד שוב ובראשו עמד ד"ר גדליה שכטר, רופא ידוע מאיצקני. ד"ר שכטר שימש בתפקיד זה עד לשחרור בידי הרוסים ב-19.3.1944. מעדויות הניצולים עולה שביעות רצונם והערכתם לד"ר שכטר. הניצולים מעלים על נס את הגינותו, גישתו למצוקותיהם וניסיונותיו לתת מענה לצרכי הציבור היהודי בגטו.⁸³

מספר גורמים הביאו לשינויים בוועדים ולהחלפתם: נראה כי לקראת סוף שנת 1942, משהוקל קמעה מצב המגורשים שהחלו להסתגל לתנאי הגטו ולחיים בו, החלו להישמע גם קולות של מתנגדי הוועד והשגות לגבי תפקודו.⁸⁴ יתר על כן, תקופה זו סימלה גם את התבססותן של יתר הקהילות היהודיות בטרנסניסטריה. פרנסי הקהילות הגדולות במוגילב, צברו כוח שלטוני והם פרשו את חסותם על הוועדים המקומיים בתוך הגטאות הקטנים שבמחוז מוגילב, ובשל הקשר שנוצר עם

יתר הגטאות, גדלה השפעתם על מינויי הוועדים בגטאות היותר קטנים במחוזים.⁸⁵ גטו מורפה הינו דוגמא לשינויים ולחילופי וועדים שהיו קשורים בדינמיקה "ובפוליטיקה הפנימית" בין הגטאות. ישראל אלנבוגן שהיה מקורב ופעיל בוועדים אלה מסביר את הסיבות מינויים ואת נסיבות החלפתם של שני ראשי הוועד האחרים בגטו מורפה:⁸⁶

ההחלפות של הוועד היו קשורות למוגילב ולשרגורוד (בשל השתייכותו של גטו מורפה למחוז מוגילב ולנפת שרגורוד). כאשר במוגילב עמד בראש יגנדורף מרדאוץ, הוא מינה במורפה, מטעמים פוליטיים, מגורש מרדאוץ ואז מונה ד"ר מנצ'ל דרימר. לאחר זמן קצר התחזקה מנהיגותו של משה כץ במוגילב. כץ היה מאיצקני, שהיה מקורב לד"ר שכטר (גם כן מאיצקני) וכך מונה ד"ר שכטר לכהן כראש ועד.

חשוב לציין כי בשל היותה של קבוצת מגורשי בוקובינה הדרומית לקבוצה דומיננטית בגטו, הרי שלאורך כל שנות קיומו של הגטו, בסופו של דבר, שימשו נציגים מקרב קבוצה זו תמיד בתפקידי ההנהגה הגטו. הם נהנו מהיתרונות שהעניק להם מקומם במוקד הכוח; הם החזיקו בסמכות קבלת ההחלטות הנוגעות לארגון הפנימי של חיי הגטו (מובן שבגבולות שהציבו השלטונות הרומנים ובגבולות שרירות לבם של השלטונות הרומניים ובראשם הפרטור ומפקד הז'נדרמריה). ביטויי כעס והתמרמרות על תופעה זו עולים בעדויות ובזיכרונות של הניצולים גם לאחר שנים רבות, שבהם כינו את אנשי דרום בוקובינה "הבורגנים" ו"הנסיכים".⁸⁷

עזרה הדדית והתפתחות קהילה

החל מקיץ 1942, התפתחה במורפה עזרה הדדית ספונטנית ולא רשמית, כפי שעולה מספרי זיכרונות ומעדויות. בעלי אמצעים ויכולת ובעלי לב יהודי חם, נהגו לסייע במזון ואף בתרופות לקבוצות העניים. היה ידוע כי ביום מסוים ניתן למצוא פת לחם אצל משפחה פלונית, ביום אחר, צלחת מרק אצל משפחתו של אלמוני, או תפוח אדמה אצל משפחה אחרת. המשפחות התורמות נהגו כמנהג של מתן בסתר.⁸⁸ מאביב 1942, החל להגיע סיוע ליהודי מורפה ממשפחות ברומניה ומיועד העזרה שברומניה. אמנם סיוע זה הגיע מאוחר ולא במידה הדרושה, אך הייתה בכך תרומה חשובה מאד להצלתם.

מסוף 1943 ועד לשחרור במרץ 1944, הצליחו היהודים לבסס את עצמם במקום. שמועות וידיעות על תבוסת הצבא הגרמני ברוסיה הגבירו את תקוותם לשחרור.

התנאים בגטו הלכו והשתפרו ככל שברומניה גברו הפקפוקים בניצחון הגרמנים. השינויים שהתרחשו בחזית, לצד חידוש היחסים עם היהודים ברומניה, הובילו לתחושה בקרב יושבי הגטו שהמצב מתייצב. שמועות על שיבת היהודים לרומניה אושרו על ידי ניצולים, שהעידו על שיבתם של מגורשי דורוהוי לרומניה,⁸⁹ ובמיוחד על העברת היתומים מבית היתומים לבוקרשט. התרחשויות אלה הפיחו תקווה בקרב המגורשים ששלב הגירוש עומד להסתיים ושבקרוב יוכלו לשוב לביתם.

סיכום ומסקנות

גטו מורפה מייצג גטו שאוכלוסייתו הורכבה משתי קבוצות שונות: האחת אוכלוסיית היהודים המקומיים והשנייה אוכלוסיית המגורשים. גם בקרב המגורשים היו שתי קבוצות שונות זו מזו: מגורשי בסרביה ובקובינה הצפונית, ומגורשי בקובינה הדרומית.

המגורשים מבקובינה הדרומית היו את קבוצת הרוב בגטו הקטן והם אלה שארגנו וניהלו את חיי היומיום של כלל האוכלוסייה בגטו. בין הקבוצות השונות היה מתח ופערים שנבעו מן הקיטוב שנוצר ביניהן. הקיטוב נבע מנסיבות היסטוריות ופוליטיות שהיו קיימות עוד באזורים שמהם גורשו וכן מתנאי הגירוש עצמם. הנסיבות הללו השפיעו על האופן שבו החלו את חייהם בטרנסניסטריה.

מעדויות הניצולים עולה כי בתקופה הראשונה לקיומו של הגטו, עד אביב/קיץ 1942, היו המגורשים מכונסים בעצמם ובמשפחתם. בתקופה זו התמודדו עם הלם הגירוש, עם הטרור; עם אובדן יקיריהם ועם קשיי הקיום היומיומי במאבק ההשרדות. המגורשים העניים למדו שעל מנת לשרוד בקהילה כה מקוטבת, נדרשת תושייה מצד כל בני המשפחה; שעליהם לחפש ולמצוא הזדמנויות לתעסוקה, להשגת מזון ולהגנה על המשפחה הגרעינית והמורחבת.

בשל חוסר השוויון בין הקבוצות, נוצר פער בסיכויי ההשרדות בין מי שנמנה עם בעלי הקשרים עם ההנהגה הראשית ועם בעלי האמצעים שיכלו לשחד את השלטונות, לבין מי שלא נמנה עמם. סיכוייה של הקבוצה השנייה לשרוד היו קטנים יותר. למרבה הצער, תופעה זו הייתה אופיינית לא רק לגטו מורפה אלא לכל הגטאות בטרנסניסטריה.

באשר למגורשי דרום בקובינה, הרי שבין יתרונותיהם בלט חוסנם הכלכלי והשתייכותם לקבוצה שממנה באו מנהיגי הגטו. מן היומנים, הזיכרונות והעדויות,

נלמד, כי בתקופה הראשונה לקיומו של גטו מורפה, היו המנהיגים טרודים בעיקר בקשיים הקיומיים כגון דיור, תחלואה, רעב ועוני, אשר להם נדרש מענה מידי. אך במאמצי הוועד וחבריו בהקמתה של המשטרה היהודית שתגן על הציבור היהודי בגטאות, ובהקמתם של מוסדות הסעד שהקימו כגון: המטבח הציבורי, הרחבתו של בית החולים והטיפול במגפת הטיפוס, באו לידי ביטוי הצעדים הראשונים ליצירת מסגרת של קהילה.⁹⁰ מתן עדיפות ליוזמות אלו נבעה מתוך תחושת אחריות של המנהיגים ומדאגה למצוקת הפרט. היא שהיוותה גם גורם מכריע להישרדותו.

זמן קצר לאחר מכן, בקיץ 1942, החלו הסימנים הראשונים להיווצרותה של קהילה. תהליך זה בא לידי ביטוי בגילויי עזרה הדדית ספונטאנית. תופעה זו מלמדת, כי בשלב זה הייתה האוכלוסייה כבר פנויה להסתכל לצדדים ולהבחין גם במצוקותיהן של הקבוצות החלשות. אנשים נתנו יותר ביטוי לתחושות של הזדהות וחמלה ובמיוחד לערבות ההדדית ולהזדהות עם החלש. סימנים אלה שיקפו גם חזרה לערכי הקהילה שהיו מובנים מאליהם בעברם של המגורשים בערי מוצאם.

מן הדין לציין כי גם המסגרת המשפחתית היוותה מרכיב משמעותי בהישרדותו של הפרט. למרות שמשפחות רבות איבדו את יקיריהן, שרידי המשפחה הגרעינית, כמו גם המשפחה המורחבת, שמשו גורם מעודד ומדרבן לחיפוש דרכים להישרדות. במקרים רבים, המסגרת המשפחתית היא שהעניקה כוח לפרט שבתוכה והיא שעודדה את הרצון לחיות. קרה לא אחת שהמשפחה המורחבת אספה אל "חיקה החם" שרידי משפחה גרעינית שנתרו ללא דואג, הגנה עליהם וחלקה עימם את המעט שהיה להם. זאת ועוד, לעיתים קרובות נבע הרצון להתמודד ולשרוד מן האחריות להורים, לאחים צעירים או לקרובי משפחה אחרים.

תולדותיו של גטו מורפה על מאפייניו הייחודיים מלמדים, כי למרות קיומם של פערים חברתיים בתוך הקהילה, סייעו הקשרים המיוחדים שנוצרו בין המגורשים לבין היהודים המקומיים לגילויים של עזרה הדדית שהתפתחו בתוך הקהילה ולתחושת סולידריות בין הקבוצות השונות. ואף על פי כן יש לזכור כי התהליך היה ארוך וכואב ולא מן הנמנע כי רבים חשו שננטשו על ידי אחיהם.

¹ ז'אן אנצ'ל, "תולדות השואה ברומניה, כר' ב' (ירושלים, 2002), עמ' 757-759.

² ז'אן אנצ'ל, "תולדות השואה ברומניה, כר' ב', עמ' 785.

³ דליה עופר, החיים בגטאות טרנסניסטריה, בתוך, קובץ יד ושם, 25 בדצמבר 1996, עמ' 177.

⁴ וומי (VolksdeutscheMittelstelle), ראו בתוך: אביגדור שחן, בכפור הלוחט – גטאות טרנסניסטריה (לוחמי הגטאות, תל אביב, 1988), עמ' 143-146; הוומי נוסד בשנת 1936. במסגרת תפקידו הכשיר את המיעוטים הגרמניים

- שמחוץ לרייך לפעול בהתאם לצרכיה של המדינה הנאצית. בשנת 1941 סונף ל-ס.ס והפך לאחת ממחלקותיו. יחידות הקומנדו של הוומי בסיוע המיליציה האוקראינית והז'נדרמריה הרומנית, הוציאו להורג בדצמבר 1941 במחוז גולטה, 70,000 יהודים, רובם מדרום טרנסניסטריה, חלקם מנמלטי טבח אודסה וחלקם יהודי בסרביה ובקובינה, שנמלטו או גורשו לאזור זה לאחר הכיבוש הגרמני-רומני.
- ⁵ ז'אן אנצ'ל, **תולדות השואה ברומניה**, כר' א' (ירושלים, 2002), עמ' 574-577.
- ⁶ להרחבה על גורל היהודים החבל הארץ שנקרא טרנסניסטריה ולמדיניות הכיבוש הגרמני והרומני ראו בתוך: Julius J. Fisher, **Transnistria: A Forgotten Cemetery**, London, South Brunswick 1969; לבאי תיאודור, **פנקס קהילות רומניה**: טרנסניסטריה, יד ושם ירושלים 1970.
- ⁷ שם. עמ' 570-539.
- ⁸ שם. עמ' 569.
- ⁹ שם, כר' ב', עמ' 789.
- ¹⁰ שם. עמ' 1358.
- ¹¹ שם. עמ' 1360.
- ¹² שלמה שטינוביצר, **ספר קהילת חוטיין-בסרביה**, ארגון יוצאי חוטיין (בסרביה) בישראל (1974), עמ' 84-85.
- ¹³ שם. עמ' 85-84.
- ¹⁴ שמעיה אבני, **קימפולונג, קהילה יהודית בבוקובינה שהייתה ואיננה עוד**, ארגון יוצאי קימפולונג בבוקובינה והסביבה (2003), עמ' 17.
- ¹⁵ שם. עמ' 17.
- ¹⁶ ראו לדוגמה עדותו של שמלקה דרכנר, איז'יש 03-1443.
- ¹⁷ דליה עופר, **החיים בגטאות טרנסניסטריה**, עמ' 179-178.
- ¹⁸ שמעיה אבני, **קימפולונג קהילה יהודית בבוקובינה שהייתה ואיננה עוד**, עמ' 1.
- ¹⁹ ישראל אלנבוך, איז'יש 03-10940; בקל דוד, איז'יש 03-9277; ראיון קבוצתי, 31 במרץ 2009, איז'יש vt-9669.
- ²⁰ תיאודור לבאי (עורך), **פנקס קהילות, אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדו ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, רומניה, כר' א' (ירושלים, 1970)**, עמ' 475-478; בן ציון פוקס ן (עורך), **ספר יהודי סוצ'בה וקהילות הסביבה, כר' ב' (תל אביב, 2007)**, עמ' 333.
- ²¹ בן ציון פוקס (עורך), שם עמ' 123.
- ²² שם, עמ' 512. יוסף דינדלגאן היה ידוע כאיש אלים, ולדבריו היה זכאי להיות "אדון על חיי היהודים ועל מותם". אוה פרליקר שהייתה רוקחת בבית מרקחת בשרגורוד, מספרת כי דינדלגאן נהג לשוטט ברחוב עם שוט ולהכות כל עובר ושב ללא כל סיבה נראית לעין.
- ²³ תיאודור לבאי (עורך), **פנקס קהילות רומניה**, כר' א', עמ' 512.
- ²⁴ מצוין גם כן כסעיף בצו 23, וגם: ישראל אלנבוך, איז'יש 0.3-01940; יהודה טננהאוז, איז'יש vt 7748; מאיר קוסטינר, איז'יש vt 8316; יצחק בסלר, איז'יש vt 8292; יטי אלנבוך, איז'יש vt 9539; טננהאוס ז'ני, איז'יש vt 8212; קורט שטרנשוש, איז'יש vt 9370, ועוד.
- ²⁵ ישראל היבנר, שמחה וייסבוך, יהודה טננהאוס, מאיר קוסטינר (עורכים), **ספר יהודי סוצ'אבה וקהילות הסביבה, כר' א' (טבר, 2007)**, עמ' 124; וגם: ישראל אלנבוך, איז'יש 0.3-01940; יהודה טננהאוז, איז'יש vt 7748; מאיר קוסטינר, איז'יש vt 8316; יצחק בסלר, איז'יש vt 8292; יטי אלנבוך, איז'יש vt 9539; ז'ני טננהאוס, איז'יש vt 8212.
- ²⁶ קורט שטרנשוש, איז'יש vt 9370, ועוד.
- ²⁷ עדות נוספת על תיאורה של העיירה מורפה: **קימפולונג**, כר' א', הוצאת אירגון עולי קימפולונג בבוקובינה והסביבה (2003), עמ' 334.
- ²⁸ עדותו של יהודה טננהאוס **בפני ב- 12.3.2009**; **תיאור דומה ניתן למצוא גם אצל זנד-לנדאו ריטה, מי הנהר אדמו, ספר זיכרונות (תל אביב, 1992)**, עמ' 206; בן ציון פוקס (עורכים), שם עמ' 325.
- ²⁹ **קונבוי**: קבוצה אנשים שמנתה בין עשרות למאות מגורשים. הוצעו בצעדות מוות ברחבי בסרביה וברחבי טרנסניסטריה.
- ³⁰ שלמה שטינוביצר (עורך), **ספר קהילת חוטיין (בסרביה)**, ארגון יוצאי חוטיין (בסרביה) בישראל (תל אביב, 1974), עמ' 85-93; ראו גם עדותו של גדליה פיינגולד יליד מורפה המתאר את היהודים שהגיעו למורפה מבסרביה, איז'יש vt 11140.
- ³¹ ראו עדויות בתוך: בן ציון פוקס ועורכים, **ספר יהודי סוצ'בה (שוץ) וקהילות הסביבה**, כר' א' (תל אביב, 2007), עמ' 121.
- ³² בן ציון פוקס ועורכים, **ספר יהודי סוצ'בה (שוץ) וקהילות הסביבה**, כר' א', עמ' 121.
- ³³ תיאודור לבאי, שם. עמ' 476.
- ³⁴ מטבע שהיה נהוג בשטחי הכיבוש ברוסיה בלבד. על ערך המטבע והנהלים לשימוש בו ראו: אנצ'ל זאן, שם, עמ' 768; במעבר אטאקי-מוגילב הומר כסף רומני בערך של 40 ליי לרובל.
- ³⁵ איז'יש, גיל קרמר vt 9561.
- ³⁶ ראיון קבוצתי גטו מורפה, מ- 31.3.2009 איז'יש vt 9669.
- ³⁷ שם. ראיון קבוצתי; יומן צבי וינברג, נכתב מיד לאחר חזרתו מטרנסניסטריה לסוצאבה. נמסר לידי אישית מן המשפחה.
- ³⁸ מאיר קוסטינר, איז'יש vt 8316; וכן דבריהם של בקל דוד וטננהאוס יהודה בראיון קבוצתי, שם.
- ³⁹ שם ויינברג צבי, יומן.
- ⁴⁰ בן ציון פוקס ועורכים, שם, עמ' 121.

- ⁴⁰ ישראל אלנבוגן, איז"ש, 03-10940 : דוד בקל, איז"ש 03-9277; קורט שטרנשוש, איז"ש 9370 vt ; יהודה טנהאוז
 איז"ש, 7748 vt ; טנהאוזז איז"ש 8212 ; עדה נוי, איז"ש 03-10913 ; חיים נוי חיים, איז"ש, 03-10637 ; גיל
 קרמר, איז"ש, 9561 vt ; יטי אלנבוגן, איז"ש, 9539 vt ; רגינה קאופמן, איז"ש 03-6607 ; דוד שורק, איז"ש, 269 vt
 ועוד רבים אחרים.
⁴¹ ש.ם.
⁴² ש.ם.
- ⁴³ Carp Matatias, CarteaNeagra, Vol 3, Transnistria. (Bucuresti , 1996) p. 407.
- ⁴⁴ הצפיפות הרבה, תנאי ההיגיינה הקשים, הרעב, חטיפת אנשים מן הרחוב ומבתיהם לעבודת כפיה על ידי מיליציה
 אוקראינית, פרוץ מגיפות ומחלות וכי'
⁴⁵ הכוונה לטיפול במצוקת רעב, בתחלואה רבה, באפשרויות תעסוקה, טפול בסניטציה ובהיגיינה של המקום, בבעיות
 של קבורה ועוד..
⁴⁶ ש.ם. דוד בקל בתוך : ראיון קבוצתי.
⁴⁷ ראיון אישי עם קורט שטרנשוש מ- 14.10.2009.
⁴⁸ ראו : אגרת בזק למפקדי כל האיינוזגרופן של משטרת הבטחון מ- 21 לספטמבר 1939, בתוך : יצחק ארד, ישראל
 גוטמן, אברהם מרגליות (עורכים), **השוואה בתיעוד – מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה, פולין וברית
 המועצות (ירושלים, תשל"ח), עמ' 139-141 (סעיפים 6-1).**
⁴⁹ ראו דיווח של הוועד לוועדה שהגיעה מבוקרשט בראשו של פרד שרגא, להלן : דו"ח שרגא, איז"ש, M-20/104 עמ'
 14.
⁵⁰ את המטבח הציבורי ניהל לייזר גוטליב, ראו יומן צבי ווינברג, ש.ם.
⁵¹ גיל קרמר, איז"ש 9561 vt.
⁵² קורט שטרנשוש, איז"ש 9370 vt
⁵³ ש.ם.
⁵⁴ ש.ם.
⁵⁵ ש.ם. ראיון קבוצתי גטו מורפה.
⁵⁶ ישראל אלנבוגן, ש.ם.
⁵⁷ מעדויות הניצולים עולה כי בקרב המשטרה היהודית היו כאלה שביצעו את משימותיהם "בהצטיינות יתר".
⁵⁸ קורט שטרנשוש, איז"ש 9370 vt ; יוסף וסרמן, בתוך ראיון קבוצתי עם ניצולי, גטו מורפה, איז"ש 9669 vt ;
 ישראל אלנבוגן איז"ש 03-10940
⁵⁹ ראיון קבוצתי, גטו מורפה, איז"ש 9669 vt
⁶⁰ גיל קרמר ל, איז"ש 9561 vt
⁶¹ יוסף וסרמן בתוך : ראיון קבוצתי גטו מורפה, ש.ם.
⁶² כגון, בניית הגשר על נהר הבוג בטרסהטי, או עבודות במחנות לעבודות כפיה מעבר לנהר הבוג ובשליטת הצבא
 הגרמני.
⁶³ קורט שטרנשוש, איז"ש 9370 vt
⁶⁴ ראו עדותם של יוסף וסרמן ושל יוסף כרמין (יוסלה) בתוך : ראיון קבוצתי גטו מורפה, איז"ש 9669 vt.
⁶⁵ בראיון קבוצתי לגטו מורפה, איז"ש 9669 vt העיד יוסלה כרמין כי : "להיות קרוב לבעלי ההשפעה מאד סייע ועזר;
 אם היו לך הקשרים הנכונים יכולת להעזר... אבל זה היה מבוסס על קשרים אישיים".
⁶⁶ הגדרה בתוך : יעל אנוך ויואב רודניקי (עורכים), **מבוא לסוציולוגיה (האוניברסיטה הפתוחה, 2002), עמ' 54-58.**
קהילה היא : יחידה בתוך המערכת הכללית המרכיבה את החברה. בתוך הקהילה אפשר להבחין בשלושה ממדים :
 ממד גיאוגרפי - מתייחס כזיקה לאזור או טריטוריה מסוימת, ממד חברתי - מתייחס ליחסי גומלין בין תושבים
 המתקיימים במקומות מפגש חברתיים, ממד פסיכולוגי-חברתי - מתייחס לתחושת שייכות וזיקה בין אישית בקרב
 בני הקהילה. הם חולקים מערכת תרבותית משותפת והם מזהים עצמם כשייכים לקהילה, למשל שייכות לתחושת
 שוויון, או תחושות קיפוח.
⁶⁷ בהקשר לכך ראוי לציין כי תופעה זו של פערים חברתיים היו קיימים בכל הגטאות בפולין. כך היה בשלבים
 הראשונים לקיומם היודנטים בגטאות, שבהם היו חברים ראשי הקהילה שניהנו בהן עוד מלפני המלחמה והמבנה
 החברתי של הקהילה עדיין לא השתנה באופן קיצוני. השינוי החברתי התרחש בשלבים יותר מאוחרים ולעתים
 קרובות בגלל הטרור שהפעילו הגרמנים, ובמיוחד כאשר מצבה הכלכלי של האוכלוסייה היהודית בגטאות הלך
 והתדלדל. הדרישות השונות של השוק למקצועות ספציפיים ולפועלים, הביאו לשינוי הן את המבנה החברתי הן את
 המעמד החברתי בגטאות. דהיינו, אנשי המקצוע, שלא היו חלק מממשל היודנראט, או מקורבים לשירותי עזרה
 העצמיים, היו תלויים בעזרה קהילתית ובמוסדות הסעד. ראובתוך :
- Dalia Ofer, *The Ghettos in Transnistria and Ghettos Under German Occupation in Eastern Europe – a Comparative Approach* (Im Ghetto 1939-1945, Neue Forschungen zu Alltag und Umfeld, (ed.)
 Christoph Dieckmann, Babette Quinkert, Beitrage zur Geschichte des Nationalsozialismus (Wallstien
 Verlag, 2009):30-53. pp. 39-40.
- ⁶⁸ בחורף 1943 הגיעה לגטו מורפה קבוצה נוספת של 100 יהודים אוקראינים ממקומות שונים שמעבר לבוג. יהודים
 אלה שהגיעו חסרי כל, מצאו מסתור במבנים ציבוריים בגטו בתנאי צפיפות איומים.
⁶⁹ עדויותיהם של יוסף וסרמן ושל יוסף כרמין בתוך : ראיון קבוצתי גטו מורפה, איז"ש
 9669 vt.
⁷⁰ ש.ם, עדה נוי ; קלר שטרנשוש ; קורט שטרנשוש ; יהודה טנהאוז ואחרים.
⁷¹ ש.ם, קלר שטרנשוש ; רגינה קאופמן.
⁷² ש.ם, קורט שטרנשוש, יהודה טנהאוז

- ⁷³ שם, יטי אלנבוגן; ישראל אלנבוגן; עדה נוי; חיים נוי; קורט שטרנשוס.
- ⁷⁴ שם. יוסף וסרמן; יוסף כרמין; איו"ש 9669; דוד שורק, איו"ש 269 vt
- ⁷⁵ שם.
- ⁷⁶ ישראל אלנבוגן, איו"ש 03-10940
- ⁷⁷ קורט שטרנשוס, איו"ש 9370 vt
- ⁷⁸ דוד שורק, איו"ש 269 vt
- ⁷⁹ Miriam Korber- Bercovici, *Jurnal de Ghetou* (Bucuresti, 1995), p.9-35.
- ⁸⁰ ראיון קבוצתי גטו מורפה; ראיון אישי עם דוד בקל, ב- 18 בפברואר 2009, בביתו בשיכון בבלי בתל אביב.
- ⁸¹ ראו יומן צבי וינברג, שבו הוא קובל על התנהלות הוועד, על יחס של איפה ואיפה בין האוכלוסיות השונות ועל ראש הוועד שנהג באדנות כלפי הציבור היהודי. לדבריו הוא הקיף עצמו בשומרי ראש וכאשר רצה לפנות אליו באופן אישי בסוגיה הקשורה למצוקותיו, שומרי ראשו השליכו אותו מן המקום ולא אפשרו לו להיפגש עמו.
- ⁸² דווח של הוועד לוועדה שהגיעה לטרנסניסטריה מבוקרשט בחודש ינואר 1943, בראשותו של פרד שראגא ובו מצוין כי ראש הוועד בגטו מורפה הוא ד"ר מנצ'יל דרימר, איו"ש. M-20/104.
- ⁸³ שם. ראיון קבוצתי גטו מורפה.
- ⁸⁴ שם. צבי וינברג, יומן.
- ⁸⁵ ביוני 1943 מציע ד"ר פילדרמן בפני "מרכז היהודים ברומניה" הצעה ליצור ועד כללי של כל המחוזות והגטאות בטרנסניסטריה שיהיה מושתת על עקרון ייצוגי של המחוזות; תיאודור לביא, **פנקס קהילות רומניה**, כר' א', עמ' 361.
- ⁸⁶ ישראל אלנבוגן בראיון אישי בפניי, 12 בינואר 2009, בביתו בחיפה.
- ⁸⁷ בראיון קבוצתי לגטו מורפה, איו"ש 9669 vt טען ישראל אלנבוגן: "אנחנו מגורשי בוקובינה הדרומית היינו הבורגנים שהגיעו למורפה". בהמשך ובהקשר לכך התייחס יוסף וסרמן, מגורש מחוטין בבסרביה: "הם (ש.ר. הכוונה למגורשי בוקובינה הדרומית) היו הנסיכים שבמורפה".
- ⁸⁸ שם. ראיון קבוצתי; עדותו של ישראל אלנבוגן בפניי ב- 12 בינואר 2009, בביתו בחיפה.
- ⁸⁹ על חזרתם של מגורשים מדורוהוי ראו בתוך: אביגדור שחן, **בכפור הלוהט**, עמ' 265-267.
- ⁹⁰ ראו הגדרה למושג קהילה בתוך: הערה מספר 65.